

Byzantina Symmeikta

Vol 21, No 1 (2011)

BYZANTINA SYMMEIKTA 21

Βιβλιοκρισία του: ANGELIKI E. LAIOU - CECILE MORRISSON, The Byzantine Economy (Cambridge Medieval Textbooks), New York 2007

Μαρία ΓΕΡΟΥΛΥΜΑΤΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.1044](https://doi.org/10.12681/byzsym.1044)

Copyright © 2014, Μαρία ΓΕΡΟΥΛΥΜΑΤΟΥ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΓΕΡΟΥΛΥΜΑΤΟΥ Μ. (2011). Βιβλιοκρισία του: ANGELIKI E. LAIOU - CECILE MORRISSON, The Byzantine Economy (Cambridge Medieval Textbooks), New York 2007. *Byzantina Symmeikta*, 21(1), 365–372.
<https://doi.org/10.12681/byzsym.1044>

ANGELIKI E. LAIOU – CÉCILE MORRISSON, *The Byzantine Economy* (*Cambridge Medieval Textbooks*), New York 2007, 270 σσ. (ISBN 978-0-521-61502-0)

Ο τόμος είναι αποτέλεσμα συνεργασίας της αείμνηστης Αγγελικής Λαΐου και της Cécile Morriison. Το πρώτο ερώτημα που γεννάται στον αναγνώστη αφορά στη σχέση μεταξύ αυτής της ευσύνοπτης και περιεκτικής μελέτης και της τρίτομης *Οικονομικής Ιστορίας του Βυζαντίου*, η οποία δημοσιεύθηκε κατ' αρχήν στα αγγλικά (2002) και λίγα χρόνια αργότερα και στα ελληνικά (2006). Το ερώτημα γίνεται ακόμη περισσότερο πιεστικό, αφού και οι δύο συγγραφείς είχαν σημαντικότερη εμπλοκή στην *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, η οποία εκδόθηκε υπό την εποπτεία της Αγγελικής Λαΐου. Στο ερώτημα αυτό σπεύδει να απαντήσει ήδη από την Εισαγωγή η πρώτη από τις δύο συγγραφείς. Όπως εξηγεί, ο τόμος έχει αναπόφευκτα στηριχθεί σε μεγάλο βαθμό στην *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*. Πρόκειται ωστόσο για ένα καινούριο βιβλίο, σαφώς λιγότερο εκτενές, το οποίο απευθύνεται σε ένα ευρύτερο κοινό (οικονομολόγους, ιστορικούς της οικονομίας, μεσαιωνολόγους), ενώ διαθέτει το επιπλέον προσόν ότι έχει ενσωματώσει τη βιβλιογραφία που δημοσιεύθηκε στο διάστημα μεταξύ του 2002 και του 2007. Εν είδει παραδείγματος αναφέρω τα πορίσματα του τόμου *Les Villages dans l'Empire byzantin, IVe-XVe siècle* (έκδ. J. LEFORT – C. MORRISSON – J.-P. SODINI [Réalités byzantines 11], Παρίσι 2005). Μάλιστα, στην πρόσφατη ελληνική μετάφραση του έργου η Cécile Morriison συμπεριέλαβε στη βιβλιογραφία βασικές μελέτες που εκδόθηκαν μετά το 2007, καθιστώντας με αυτόν τον τρόπο εξαιρετικά ενημερωμένο το έργο. Η επίτομη *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου* δεν παραλείπει μάλιστα να διορθώσει την τρίτομη *Οικονομική Ιστορία* σε σημεία στα οποία η δημοσίευση νέων μελετών ανατρέπει απόψεις που είχαν υιοθετηθεί στην τελευταία (βλ. π.χ. σελ. 100 σημ. 33).

Το βιβλίο έχει δομηθεί σε έξι μέρη. Ακολουθεί επιλεγμένη (λόγω του μεγάλου όγκου της) βιβλιογραφία και στο τέλος υπάρχει γενικό ευρετήριο. Στις υποσημειώσεις κάθε σελίδας υπάρχουν πρόσθετες, εξαιρετικά χρήσιμες, βιβλιογραφικές ενδείξεις. Η διάταξη της ύλης είναι χρονολογική. Η εσωτερική δομή κάθε μέρους που πραγματεύεται μια ξεχωριστή περίοδο έχει τον ίδιο περίπου σκελετό: πρωτογενής παραγωγή (γεωργία-κτηνοτροφία), δευτερογενής παραγωγή (κεραμεική-υαλοουργία-υφαντουργία), εμπόριο και συναλλαγές, αστική οικονομία, νομισματική παραγωγή και κυκλοφορία, ο ρόλος του κράτους, ιδεολογία. Το πρώτο μέρος επιγράφεται *Φυσικοί Πόροι και Ανθρώπινο Δυναμικό* και πραγματεύεται την επίδραση του κλίματος και της γεωγραφίας στη διαμόρφωση της βυζαντινής οικονομίας και στον καθορισμό των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων, τη δημογραφική εξέλιξη, ενώ θίγει και ορισμένες άλλες παραμέτρους που έμμεσα αποτελούν δείκτες για την οικονομία, όπως το βαθμό εγγραμματισμού και την ανάπτυξη της τεχνολογίας.

Το δεύτερο μέρος (*Η Οικονομία της Ύστερης Αρχαιότητας και η μετάβαση στις μεσαιωνικές δομές (6ος-8ος αι.)*) δίνει έμφαση στη λειτουργία του ιδιωτικού εμπορίου παράλληλα με την οικονομική δραστηριότητα που τροφοδοτούσε το κράτος. Ιδιαίτερα καλογραμμμένο είναι το κεφάλαιο που ασχολείται με την κρίση του 6ου και 7ου αι. και τη μετάβαση στο μεσαιωνικό κράτος. Η κάμψη της οικονομικής δραστηριότητας, η δραματική μείωση της νομισματικής κυκλοφορίας, η υποχώρηση του αστικού τρόπου ζωής και η συνακόλουθη παρακμή των πόλεων, φαινόμενα τα οποία έχουν απασχολήσει επί πολλές δεκαετίες τους ιστορικούς, δεν συνδέονται πλέον με ένα συγκεκριμένο εξωγενές αίτιο (πόλεμοι, φυσικές καταστροφές, επιδημίες), αλλά αντιμετωπίζονται ως αποτέλεσμα των αλλαγών που επήλθαν τόσο στον αστικό χώρο, όσο και στην ύπαιθρο εξαιτίας της δημογραφικής κάμψης, της ανασφάλειας, της επαχθούς φορολογίας, των κλιματικών αλλαγών. Τονίζεται επίσης η προσφορά της κεραμεικής για τη μελέτη μιας περιόδου η οποία είναι φτωχή σε γραπτά τεκμήρια.

Το τρίτο μέρος (*Ανασύνταξη, ανάκαμψη και ελεγχόμενη επέκταση (πρώιμος 8ος-10ος αι.)*) πραγματεύεται την οικονομική ανάκαμψη η οποία κορυφώθηκε το 12ο αι. Κατά το δεύτερο μισό του 7ου και τις αρχές του 8ου αι. ήταν ιδιαίτερα έντονα τα φαινόμενα της πληθυσμιακής αποψίλωσης και της υποχώρησης της οικονομίας, η οποία περιορίστηκε σε

ανταλλαγές σε τοπικό επίπεδο. Η συρρίκνωση του πληθυσμού μάλιστα θεωρείται ότι διευκόλυνε σημαντικά τις μετακινήσεις μεγάλων εθνικών ομάδων στο εσωτερικό του Βυζαντίου, οι οποίες παρατηρούνται αυτή την περίοδο. Τα πρώτα δείγματα της ανάκαμψης, στην οποία συνέβαλε αναμφισβήτητα το κράτος, κάνουν την εμφάνισή τους στις αρχές του 9ου αι. Τα πορίσματα των φυσικών επιστημών δείχνουν επέκταση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων σε βάρος των βοσκοτόπων και των δασών. Στο επίπεδο της αστικής ζωής, πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες έδειξαν ότι η μετεξέλιξη της πόλης της ύστερης αρχαιότητας σε κάστρο δεν είχε ως συνέπεια την εξαφάνιση των συναλλαγών. Αυτές μεταφέρθηκαν πλέον στη λεγόμενη «κάτω πόλη», η οποία ήταν ευκολότερα προσβάσιμη. Ιδιαίτερο βάρος στην παρουσίαση έχει ο ρόλος του κράτους στην οικονομική ζωή. Το κράτος φορολογούσε τόσο τις οικονομικές δραστηριότητες (γεωργία, κτηνοτροφία, εμπόριο), όσο και τα νοικοκυριά. Διέθετε μάλιστα πολύ αποτελεσματικούς μηχανισμούς για τη βεβαίωση των φόρων και την είσπραξή τους. Επέβαλλε, τουλάχιστον στην Κωνσταντινούπολη, ένα ανώτατο όριο στο κέρδος συγκεκριμένων κατηγοριών εμπόρων που διακινούσαν είδη πρώτης ανάγκης και έπαιρνε μέτρα για να περιορίσει την τεχνητή έλλειψη αγαθών και την κερδοσκοπία. Παράλληλα, το κράτος ήταν ένας μεγάλος καταναλωτής, ο οποίος προμηθευόταν στην αγορά ένα μεγάλο μέρος βιοτεχνικών αγαθών για τις ανάγκες του στρατού, αλλά και της αυλής. Το πιθανότερο είναι βέβαια ότι αγόραζε σε τιμές προκαθορισμένες και συνεπώς σε αυτή την περίπτωση δεν λειτουργούσε ο νόμος της αγοράς. Είναι επίσης πολύ πιθανό ότι το κράτος εμπορευματοποιούσε ένα μέρος της δικής του γεωργικής παραγωγής, όχι μόνο σε περιόδους σιτοδείας, αλλά και σε περιόδους ομαλής τροφοδοσίας των αγορών (βλ. σχετικά Μ. Γερολυμάτου, Βασιλικά κτήματα, βασιλικά έργοδοσία. Σχετικά με την τροφοδοσία και τον ανεφοδιασμό του Ιερού Παλατίου, *Σύμμεικτα* 17 (2005-2007), 109-110). Τα διάφορα προϊόντα της αγροτικής παραγωγής (σιτάρι, κριθάρι, κρασί) παρέμειναν εν πολλοίς τα ίδια, με τη διαφορά ότι η σηροτροφία απέκτησε συν τω χρόνω αυξημένο ειδικό βάρος, καθώς ανεφοδιάζε τη βιοτεχνία παραγωγής μεταξωτών. Ωστόσο, η παραγωγή της πρώτης ύλης πρέπει να ήταν περιορισμένη μέχρι τις αρχές τουλάχιστον του 10ου αι., αν λάβουμε υπ' όψιν τις διατάξεις του Επαρχικού Βιβλίου που απαγόρευαν την εξαγωγή ακατέργαστου μεταξιού από την Κωνσταντινούπολη στην επαρχία (Μ. Γερολυμάτου, *Αγορές,*

έμποροι και εμπόριο στο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.), Αθήνα 2008, 86-87). Περιεκτικές αν και σύντομες αναλύσεις εστιάζουν στην κεραμεική, την υαλουργία, την υφαντουργία και τη μεταλλοτεχνία της περιόδου.

Το τέταρτο μέρος του βιβλίου (*Η εποχή της επιτάχυνσης της ανάπτυξης: 11ος-12ος αι.*) πραγματεύεται τη «χρυσή εποχή» της βυζαντινής οικονομίας. Στην ανάπτυξη συνετέλεσαν, μεταξύ άλλων, η αύξηση του πληθυσμού και η επέκταση των συνόρων του κράτους με την οποία αυξήθηκαν τόσο οι διαθέσιμες πλουτοπαραγωγικές πηγές όσο και τα έσοδα από τη φορολογία. Το αγροτικό νοικοκυριό εξακολουθούσε να είναι η βάση της εκμετάλλευσης της γης, ακόμη και αν ο αριθμός των ελευθέρων χωρικών έβαινε διαρκώς μειούμενος σε σχέση με τους παρόικους. Οι πάροικοι καλλιεργούσαν τη γη έναντι ενός ενοικίου (σε είδος ή σε χρήμα) που κατέβαλλαν στον ιδιοκτήτη, ο οποίος μπορούσε να είναι το κράτος, η εκκλησία ή ένας ιδιώτης. Το βιβλίο υιοθετεί τις σύγχρονες απόψεις ότι η ανάπτυξη της μεγάλης γαιοκτησίας σε βάρος της μικρής δεν ήταν στην πραγματικότητα αρνητική για την οικονομία. Οι μεγάλοι γαιοκτήμονες επένδυναν στη βελτίωση του τρόπου εκμετάλλευσης της γης συνεισφέροντας έτσι στην αύξηση της παραγωγής, μια αναμφισβήτητα θετική εξέλιξη από την οποία επωφελούνταν και οι πάροικοι. Ειδικές μελέτες δείχνουν ότι η οικονομική κατάσταση των τελευταίων δεν ήταν υποχρεωτικά χειρότερη από την αντίστοιχη των ελευθέρων χωρικών του 9ου και του 10ου αι.

Εκτός από την αύξηση της γεωργικής παραγωγής, ο 11ος και ο 12ος αι. αποτελούν την εποχή της μεγάλης ανάπτυξης της βιοτεχνίας. Η μαρτυρία της κεραμεικής, και δευτερευόντως της υαλουργίας, δείχνει ότι στον τομέα αυτό σημειώθηκε σημαντική τεχνολογική εξέλιξη. Η παραγωγή των εφυσωμένων κεραμεικών πιστοποιεί την ύπαρξη μιας μεγάλης ποικιλίας αντικειμένων προορισμένων να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες ενός ευρύτατου κοινού. Ενδείξεις λειτουργίας εργαστηρίων κεραμεικής υπάρχουν για ένα μεγάλο αριθμό θέσεων, χωρίς ωστόσο να είναι πάντα σαφές αν η παραγωγή τους προοριζόταν για την κάλυψη τοπικών αναγκών ή ένα μέρος της διοχετευόταν σε άλλα κέντρα του εσωτερικού, ή και του εξωτερικού. Το βιβλίο δεν ασχολείται με την παραγωγή και διακίνηση μη εφυσωμένων αγγείων, τα οποία προοριζόνταν για την αποθήκευση και τη μεταφορά και εμπορευματοποίηση γεωργικών προϊόντων. Η «έλλειψη» αυτή οφείλεται ασφαλώς, μεταξύ άλλων, στο γεγονός ότι η μελέτη

της βυζαντινής μη εφυσλωμένης κεραμεικής βρίσκεται ακόμη σε αρχικά στάδια σε σχέση με την πρόοδο που έχει πραγματοποιηθεί στη μελέτη της ανάλογης υστερορωμαϊκής κεραμεικής.

Η αύξηση της πρωτογενούς αλλά και της δευτερογενούς παραγωγής είχε ως συνέπεια την ανάπτυξη του εμπορίου. Στενά συνδεδεμένη με αυτή την εξέλιξη είναι η άνθηση των αστικών κέντρων τα οποία, όπως ορθά επισημαίνεται, δεν ήταν, τουλάχιστον τον 11ο και τον 12ο αι. απλά και μόνο κέντρα της εκκλησιαστικής και της στρατιωτικής διοίκησης. Ταυτόχρονα αποτελούσαν κέντρα παραγωγής και διακίνησης πρώτων υλών και βιοτεχνικών προϊόντων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο κάνουν την εμφάνισή τους οι πρώτες ενδείξεις διαμόρφωσης μιας τάξης μεγαλεμπόρων που είχαν πλουτίσει από το εμπόριο (οι πηγές του 11ου αι. κάνουν αναφορά στους *της αγοράς προεξάρχοντες*), χωρίς ωστόσο να αποκτήσουν ταξική συνείδηση, ούτε να διεκδικήσουν μερίδιο στην άσκηση της εξουσίας. Στο καίριο ερώτημα των συνεπειών που είχε η παραχώρηση από το βυζαντινό κράτος εκτεταμένων προνομίων στις ιταλικές ναυτικές πόλεις (Βενετία, Πίζα και Γένοβα), οι συγγραφείς υιοθετούν την άποψη ότι πρέπει να γίνει διάκριση μεταξύ των συνεπειών στο βυζαντινό εμπόριο και στην οικονομία και των συνεπειών στους βυζαντινούς εμπόρους. Αν το εμπόριο επωφελήθηκε γενικά από τη δραστηριότητα των Ιταλών εμπόρων, αυτό δεν σημαίνει ότι οι βυζαντινοί έμποροι επωφελήθηκαν από την οικονομική ανάπτυξη στο βαθμό που θα μπορούσαν να έχουν επωφεληθεί, αν δεν αντιμετώπιζαν τον ανταγωνισμό των Ιταλών.

Η άλωση του 1204 και ο διαμελισμός των εδαφών του βυζαντινού κράτους έθεσαν απότομα τέλος στην ανάπτυξη. Η Νίκαια, διάδοχος του βυζαντινού κράτους στη Μικρά Ασία, υιοθέτησε ένα πρότυπο οικονομικής ανάπτυξης σημαντικά διαφοροποιημένο από το αντίστοιχο πριν το 1204. Η έμφαση δόθηκε στη γεωργική παραγωγή, ενώ στον τομέα του εμπορίου αποθαρρύνθηκαν οι εισαγωγές και καταβλήθηκε προσπάθεια να εξασφαλιστεί αυτάρκεια. Η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261 δεν είχε ως συνέπεια την αναβίωση της βυζαντινής οικονομίας. Η παρουσία των δυτικών ναυτικών δυνάμεων έγινε ιδιαίτερα έντονη. Η γεωργία εξακολούθησε να αποτελεί τη βασική οικονομική δραστηριότητα. Η γη συγκεντρώθηκε στα χέρια λίγων γαιοκτημόνων, κοσμικών και εκκλησιαστικών, χωρίς, ωστόσο, αυτό να σημαίνει ότι οι χωρικοί δεν μπορούσαν να διαθέτουν δική τους περιουσία, η οποία ενδεχομένως τους

απέφερε ένα εμπορευματοποιήσιμο πλεόνασμα. Το 14ο αι. η πολυκαλλιέργεια εξακολουθούσε να είναι κυρίαρχο χαρακτηριστικό, αλλά ταυτόχρονα παρατηρούνται και ορισμένες τάσεις διαφοροποίησης. Υπάρχει μια σαφής προτίμηση για την καλλιέργεια του αμπελιού, τόσο από τη μεριά των μεγάλων γαιοκτημόνων, όσο και από τη μεριά των απλών χωρικών. Παράλληλα επιλέγονται επενδύσεις σε βασικές υποδομές, όπως ήταν οι μύλοι, οι οποίες απέφεραν ικανοποιητικές αποδόσεις. Η γεωργία εξακολούθησε να αποφέρει αξιόλογα οικονομικά οφέλη μέχρι τα μέσα του 14ου αι., παρά τις αντιξοότητες (διαρκείς πόλεμοι στη Βαλκανική χερσόνησο, απώλεια της Μικράς Ασίας). Μετά τα μέσα ωστόσο του αιώνα η κατάσταση της οικονομίας επιδεινώθηκε δραματικά.

Η οικονομική ύφεση διαπιστώνεται κυρίως στη βιοτεχνία. Η παραγωγή έργων τέχνης μεγάλης κλίμακας (ψηφιδωτά) σταμάτησε, παρ' ότι δημιουργούνταν ακόμη έργα τέχνης μικρής κλίμακας με υψηλή αισθητική αξία. Το κυριότερο ωστόσο χαρακτηριστικό είναι η διακοπή της παραγωγής βιοτεχνικών ειδών τα οποία αποτελούσαν κύριο χαρακτηριστικό της βυζαντινής βιοτεχνικής παραγωγής κατά το παρελθόν, όπως ήταν τα μεταξωτά υφάσματα. Φυσικά και σε αυτόν τον τομέα υπήρχαν ορισμένες εξαιρέσεις, τα μεταξωτά ωστόσο έπαυσαν να αποτελούν κύριο εξαγωγίμο προϊόν της βυζαντινής οικονομίας. Αντίθετα, εξακολούθησε η παραγωγή πρώτων υλών για την υφαντουργία (μετάξι, πρινοκόκκι, στύψη), οι οποίες προορίζονταν για τις δυτικές βιοτεχνίες. Ανάλογες τάσεις παρατηρούνται επίσης σε άλλους τομείς της βιοτεχνικής παραγωγής, όπως η κεραμική και η υαλουργία, τα προϊόντα των οποίων δέχθηκαν τον ισχυρό ανταγωνισμό δυτικών ειδών και τελικά εκτοπίστηκαν. Η αιτία για αυτή την εξέλιξη ήταν οι αλλαγές στο διεθνές οικονομικό σκηνικό. Η οικονομική ανάπτυξη των ιταλικών πόλεων, η επέκτασή τους σε όλη την ανατολική Μεσόγειο και στη Μαύρη Θάλασσα, οι δυνατότητες που είχαν να εμπορευματοποιούν οι ίδιες την παραγωγή τους, οι επαφές του Βυζαντίου με τη Δύση, οι οποίες συνέβαλαν στη διάδοση νέων τάσεων στην ένδυση κτλ., είχαν ως αποτέλεσμα τη μείωση της ζήτησης για τα βυζαντινά βιοτεχνικά είδη και την υποκατάστασή τους από ξένα προϊόντα.

Κυρίαρχο χαρακτηριστικό της περιόδου ήταν η παραχώρηση προνομίων στις δυτικές οικονομικές δυνάμεις. Πρωταγωνιστικό ρόλο στο εμπόριο εξακολούθησαν να έχουν η Βενετία και η Γένοβα, οι οποίες

συγκρούσθηκαν επανειλημμένα για τον έλεγχο μεγάλων οικονομικών ζωνών, όπως οι ακτές της Μαύρης Θάλασσας, και για την εξασφάλιση μονοπωλίων. Κατά τη διάρκεια του 14ου αι. και άλλα κράτη της Δύσης απέκτησαν προνόμια στα εδάφη που εξακολούθησαν να ελέγχονται από το Βυζάντιο. Μέσα σε αυτό το κλίμα το βυζαντινό εμπόριο δέχθηκε σημαντικό πλήγμα. Στις πόλεις, οι οποίες ήταν μικρότερες σε πληθυσμό σε σχέση με τις πόλεις του 12ου αι., υπήρχε βεβαίως εμπορική και βιοτεχνική δραστηριότητα, οι οποίες όμως απευθύνονταν σε μια τοπική αγορά, ενώ δεν κατάφεραν να ενσωματωθούν στα δίκτυα του διεθνούς εμπορίου. Οι ενδείξεις αυτονομίας των πόλεων αυτή την περίοδο δεν συνηγορούν υπέρ της άποψης δημιουργίας αστικής τάξης, όπως συμβαίνει στην Ιταλία ή τη Φλάνδρα. Η εξέλιξη αυτή ήταν κυρίως αποτέλεσμα του κενού εξουσίας το οποίο οδήγησε τους κατοίκους των πόλεων να οργανώσουν με δική τους πρωτοβουλία τη ζωή τους. Η οικονομική αδυναμία του βυζαντινού κράτους και η επικράτηση των δυτικών δυνάμεων στην ανατολική Μεσόγειο απεικονίζεται επίσης στις μεγάλες αλλαγές που συντελέστηκαν στο νομισματικό σύστημα του Βυζαντίου, το οποίο είχε παραμείνει αναλλοίωτο στη βάση του για αιώνες. Κυρίαρχα στοιχεία ήταν ο κατακερματισμός της ενότητας της νομισματικής κυκλοφορίας, η εισαγωγή δυτικών νομισμάτων και η σταδιακή υποτίμηση του χρυσού νομίσματος η οποία κατέληξε στην επίσημη εγκατάλειψη του χρυσού υπερπύρου και τη μετατροπή σε απλό λογιστικό νόμισμα το 1367.

Η συνολική εντύπωση που δημιουργείται στον αναγνώστη είναι ότι η βυζαντινή οικονομία ήταν ισχυρή και ανθηρή μέχρι τα τέλη του 12ου αι.. Μετά την κρίση του 7ου αι. ακολούθησε σταθερή τροχιά ανάπτυξης. Το κράτος είχε ένα σταθερό ρόλο. Με τη φορολογία και την καταβολή μισθών στους υπαλλήλους του έθετε σε κίνηση τους μηχανισμούς κυκλοφορίας του νομίσματος. Είχε επίσης ρυθμιστικό ρόλο στο εμπόριο βασικών ειδών διατροφής καθώς και πρώτων υλών και βιοτεχνικών προϊόντων (όπως το μετάξι και τα παράγωγά του), τα οποία είχαν όχι μόνο οικονομική, αλλά και πολιτική σημασία. Στην Κωνσταντινούπολη μάλιστα –και πιθανότατα μόνο σε αυτή– το κράτος καθόριζε το ποσοστό κέρδος των εμπόρων ειδών πρώτης ανάγκης, χωρίς ωστόσο να καθορίζει την τελική τιμή διάθεσης. Παλαιότεροι ερευνητές είχαν αντιμετωπίσει τη βυζαντινή οικονομία ως «παράδεισο του μονοπωλίου και των προνομίων». Η εικόνα αυτή είναι αρκετά σχηματική και διαστρεβλωμένη.

Η παραχώρηση προνομίων ήταν μια πρακτική ευρύτατα διαδεδομένη κατά το Μεσαίωνα, τόσο στη δυτική όσο και στην ανατολική Μεσόγειο. Όσον αφορά δε στον κρατικό παρεμβατισμό, αυτός ήταν περιορισμένος σε πολύ συγκεκριμένους τομείς και μάλιστα υποχώρησε σημαντικά μετά το 10ο αι. Υπήρχαν σημαντικά περιθώρια δράσης για τους ιδιώτες, οι οποίοι μάλιστα, από τον 11ο αι. και μετά, είχαν τη δυνατότητα να αποκομίσουν σημαντικά κέρδη από την εντατικοποίηση της παραγωγής και το εμπόριο. Από την άλλη μεριά, βέβαια, είναι λάθος να αναζητούμε στο Βυζάντιο χαρακτηριστικά φιλελεύθερης οικονομίας, τα οποία προσιδιάζουν σε άλλες ιστορικές περιόδους. Είναι χαρακτηριστικό ότι το κράτος, παρά την προσπάθειά του να περιορίσει, για λόγους κοινωνικής προστασίας, τα μονοπώλια, συνετέλεσε, με την παραχώρηση των προνομίων, στη δημιουργία μονοπωλιακών συνθηκών για ορισμένους. Ωστόσο, αυτή η «ασυνέπεια» δεν πρέπει να μας ξαφνιάζει. Το Βυζάντιο ήταν μεσαιωνικό και όχι νεώτερο κράτος και επομένως δεν πρέπει να το αντιμετωπίζουμε με σύγχρονα οικονομικά κριτήρια. Το σημαντικότερο συμπέρασμα στο οποίο καταλήγουν οι δύο συγγραφείς είναι ότι η βυζαντινή οικονομία ήταν τελικά ένα πολύ επιτυχημένο μείγμα κρατικής παρέμβασης και ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

Η επιτυχία του βιβλίου έγκειται στο γεγονός ότι δεν αποτελεί μόνο ένα ευσύνοπτο βοήθημα που απευθύνεται σε όσους ενδιαφέρονται για το Βυζάντιο, χωρίς να είναι βυζαντινολόγοι. Είναι εξαιρετικά χρήσιμο και για τους τελευταίους, καθώς μπορεί να χρησιμοποιηθεί παράλληλα με την *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, στα κεφάλαια της οποίας βασίζεται σε μεγάλο βαθμό. Το πλεονέκτημά του σε σχέση με αυτή είναι ότι καταφέρει να είναι ιδιαίτερα συμπυκνωμένο, χωρίς να χάνει σε σαφήνεια. Η ενότητα της ανάλυσης είναι θαυμαστή. Καταλήγει έτσι να είναι απαραίτητο για τον ειδικό επιστήμονα ο οποίος μπορεί να «πλοηγηθεί» σε αυτό εύκολα και να αποκτήσει μια συνολικότερη εικόνα για τη βυζαντινή οικονομία. Από αυτή την άποψη, η πρόσφατη μετάφρασή του στα ελληνικά από τον Δ. Κυρίτση ήταν απαραίτητη, καθώς ήλθε να συμπληρώσει ένα κενό στα διαθέσιμα στην ελληνική γλώσσα έργα που έχουν ως αντικείμενο πτυχές της βυζαντινής ιστορίας και του βυζαντινού πολιτισμού.

ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ
 Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών/ΕΙΕ